

Hoed u voor mensen die iets zeker weten

JAN TERLOUW

*Hoed u voor mensen
die iets zeker weten*

GEDACHTEN OVER POLITIEK,
WETENSCHAP EN KUNST

LEMNISCAAT

Voor *Alexandra*
en voor *Sanne, Ashley, Pauline* en *Jan*

Ze hebben mijn leven verrijkt
op alle gebieden die belangrijk voor me zijn

Copyright © 2011 Jan Terlouw

De omslagfoto is afkomstig uit de privécollectie
van Jan Terlouw (fotograaf onbekend)

Foto achterzijde en pagina 2: Jean Louis Boele van
Hensbroek

Vormgeving: Marc Suvaal

Druk en bindwerk Drukkerij Wilco, Amersfoort

Nederlandse rechten: Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2011

ISBN 978 90 477 0412 6

NUR 320

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere
wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

*Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij
gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd
in de Benelux waardoor onnodig en milieuverontreinigend
transport is vermeden.*

INHOUD

VOORWOORD GEZWICHT VOOR HET SCHRIJVERSCHAP 11

DEEL I VERWONDERING 17

1 De valkuil van het zeker weten 19

2 Verwondering 25

Tussenspel: De inspirerende aarde 33

DEEL II ZE HEET IRENE 35

3 Heldin zonder haat 37

4 Oorlog en vrede 44

5 Ze heet Irene 54

6 Minister van Vrede 56

7 Dictator 59

8 Zoals hij gebekt is 63

9 Het verhaal van een dissident 66

10 Mensenrechten zijn niet links of rechts 71

Tussenspel: Dankdag 79

DEEL III LEIDERSCHAP 83

11	Majoor Vredeveld	85	
12	Democratisch leiderschap	90	
13	In memoriam Hans van Mierlo	97	
14	Joop den Uyl	102	
15	Dries van Agt als premier	106	
16	Op een mooie voorjaarsdag... werd de wereld paars	111	
17	Een ander kabinet-Rutte	113	
18	De gekozen burgemeester	123	
19	De republikeinse monarchie	127	

Tussenspel: MovieCat 131

DEEL IV WEGEN EN AFWEGEN 135

20	Willem Visser en Hendrik Vernuft	137	
21	Energiebeleid en marktwerking	143	
22	Klimaatverandering – een bericht uit 1974	153	
23	De duurzame stad	157	
24	Meten, weten, geodeten	162	
25	Wetenschap en samenleving	170	

Tussenspel: Relatie 188

DEEL V HOED U VOOR MENSEN DIE IETS ZEKER WETEN 193

26	Agnost	195	
27	Hoed u voor mensen die iets zeker weten	197	
28	Uit Vrije Wil	199	
29	Darwin in de Hof van Eden	203	
30	Ingekomenen	220	

Tussenspel: Afscheid? 228

DEEL VI VOORBIJ DE GRENS 231

31	De maakbare mens	233
32	Het maakbare voedsel	248
33	Verkeersdoden	254
34	Elgar	262
35	Voorbij de grens	264
36	Grenzeloos Europa	270
37	Rotterdam	277
38	Vlaanderen en Nederland	278

Tussenspel: Muizenis 290

DEEL VII HET VRIJ KWARTIER 291

39	Schrijvers zijn individualisten	293
40	Boeken om te lezen en om vast te houden	299
41	Ambtelijke taal	304
42	Beethoven en Het Gelders Orkest	310

Tussenspel: Het Jaar en de Maanden 314

DEEL VIII PARADOXEN 323

43	Vertrouwen	325
44	Je kind is niet minder dan je buurman	336
45	Tijd	340
46	Bomen	343
47	De komende vijftig jaar	346
48	Verstrooid licht	359

TEN SLOTTE 366

Verantwoording	369
Dankwoord	374
Jan Terlouw, leven en werk	375

GEZWICHT VOOR HET SCHRIJVERSCHAP

Het meest onvoorziene wat me is overkomen, is dat ik schrijver ben geworden. Want dat kan ik niet meer ontkennen, nu er zo'n twintig boeken zijn verschenen waarop mijn naam staat als auteur en waarvan de meeste fictie zijn. Als kind hield ik niet van schrijven, ik verafschuwde het maken van opstellen en het was verre van me om een dagboek bij te houden. Zou het komen doordat ik links ben en op het dorpschooltje van Garderen met mijn rechterhand moest leren schrijven?

Het verhaal, dat is wat anders. Daar ben ik altijd dol op geweest. Lezen heerlijk, schrijven vreselijk.

Op school hield ik van rekenen, later van wiskunde en van de natuurwetenschappen. Dat werd dan ook mijn studiekeus. Daarbij merkte ik wel dat het verschil tussen zogenaamde alfa's en bèta's kleiner is dan vaak wordt verondersteld. Geesteswetenschappers brengen het niet ver als ze het rationele denken uitshakelen, natuurwetenschappers zijn zeer gebaat bij goed schrijven, niet alleen om de resultaten van hun onderzoek op een begrijpelijke en nauwkeurige manier naar buiten te brengen, maar ook omdat wie zijn taal goed beheerst, helderder denkt.

Toen we kinderen kregen werd de kracht van het verhaal me pas goed duidelijk. Niets is zo effectief voor het aangaan van een dialoog als een verhaal. In de tijd dat de kinderen nog thuis woonden, waren we op en top een discussiegezin. Over ieder denkbaar onderwerp werd van gedachten gewisseld. Straffen blijkt dan niet nodig. Als een kind iets doet waar je het niet mee eens bent, en als hij weet dat hij op de vraag naar het waarom

niet kan volstaan met een schouderophalend 'kweenie', omdat dat niet wordt geaccepteerd als antwoord, dan is de inspanning die hij moet opbrengen om zijn motief voor de overtreding onder woorden te brengen toereikend. Straffen is dan niet alleen onnodig, het doet waarschijnlijk zelfs meer kwaad dan goed.

Ik vertelde verhalen, avond in avond uit, jarenlang. Ik kan het aanbevelen, het was een geweldige oefening voor de ontwikkeling van mijn fantasie. Voor de kinderen was het een oefening in luisteren, na verloop van tijd in meedenken. Geoefende luisteraars geven het verhaal mede vorm. Je ziet aan de gezichtjes of het spannend genoeg is, of wellicht te spannend; je ziet of ze gaan houden van de hoofdpersoon, of het tijd wordt voor een goede afloop.

Mijn vrouw luisterde altijd mee en drong er steeds op aan dat ik verhalen zou opschrijven. Aanvankelijk was mijn reactie dat ik artikelen schreef over natuurkunde. Op den duur ben ik gewicht, maar in de overtuiging dat haar ongelijk spoedig zou blijken. Dat was niet het geval.

In mijn boeken voor de jeugd was het bijna altijd mijn opzet de lezers te helpen een probleem onder ogen te zien, zich van een dilemma bewust te worden, zich er vragen over te stellen. Dat heeft nogal eens het commentaar opgeleverd dat ik een moralistisch schrijver zou zijn. Dat zij dan zo. Ik vind moraliteit inderdaad belangrijk. Ik vind het van belang om vragen over goed en kwaad te durven bespreken. Want zijn dat niet de meest wezenlijke vragen van ons bestaan?

Je kunt betogen dat kunst gaat om schoonheid, niet om moraliteit. Schoonheid die kan schuilgaan in lelijkheid of in provocatie, in esthetiek of misschien zelfs in het gebrek daaraan. Daar is zeker iets voor te zeggen. De Deense schrijver J. Anker Larsen zei dat kunst, met name toneel, het speelkwartier is van het leven, het vrij kwartier. Kunsten komen vooral tot bloei in een samenleving die in rust is. 'Erst kommt das Fressen, dann die Moral', schreef Bertolt Brecht. Je kunt ook zeggen: 'Erst kommt das Fressen, dann die holde Kunst.'

Schrijven heeft een enorme spanwijdte: van het gedicht waarin vorm en klank het belangrijkste zijn, tot het essay waarin het vooral om de inhoud gaat. Daar ligt veel tussen, met in het midden wellicht de roman, dat fantastische middel om mensen iets te laten weten en ze te raken. Ik mag dan een moralistisch schrijver zijn, mijn eerste doel is toch altijd geweest om in mijn boeken mensen tot leven te laten komen waar lezers affiniteit mee krijgen, met wie ze een verwantschap, een relatie, een vriendschap voelen, tot wie ze zich aangetrokken voelen. Of die ze desnoods verafschuwen.

De laatste tijd hebben onze dochter Sanne en ik samen ieder jaar een thriller geschreven, over het detectivepaar (vader en dochter) Reders en Reders. Ook in die boeken gaat het ons niet om bloed aan de paal, maar om de mensen die erin voorkomen en hun onderlinge relaties. De op te lossen moord is niet meer dan een kapstok waaraan het denken en doen van de mensen over wie het gaat wordt opgehangen.

Als je samen schrijft, heeft een duidelijke structuur zo zijn voordeel. Een misdaadroman heeft zo'n structuur. Wie is het lijk, waarom is het een lijk (motief), wie is de dader, wie lost het op?

Ons wordt vaak gevraagd hoe dat samen schrijven in zijn werk gaat. Simpel. Om de beurt een stuk. We maken enkele afspraken over de structuur (zie hierboven) en één van ons begint te schrijven. Als hij of zij er genoeg van heeft, of geen tijd meer heeft, of even vastloopt, dan wordt het geschrevene verstuurd naar de ander. Die neemt het toegestuurde als uitgangspunt, als de nieuwe situatie van de personages van het verhaal, zoals in ons eigen leven ook de omstandigheden veranderen, vaak zonder dat we daar persoonlijk invloed op hebben. We houden natuurlijk allebei goed in de gaten dat wat we schrijven ook functioneel is, en consistent, en we vermijden losse einden. Maar overleggen doen we weinig. Op de een of andere manier komt het vanzelf goed. En het is *fun*. Je verrast elkaar, je stimuleert elkaar en je

hebt tijd voor iets anders als je niet aan de beurt bent. We hebben er tot nu toe veel plezier aan beleefd.

Vestdijk heeft eens gezegd dat de grootste bron van inspiratie de conversatie is. Dat kennen we allemaal: in een gesprek kan één plus één meer zijn dan twee, je zet elkaar op een spoor, je komt verder. Iets soortgelijks overkomt me als ik schrijf. En dan bedoel ik nu: ook als ik alleen schrijf. Het geschrevene fungeert enigszins als gesprekspartner, het stuurt mijn gedachten verder.

Een versvorm gebruiken heeft die functie ook. Als ik een toespraak voorbereid, schrijf ik soms enkele gedachten in de vorm van een gedicht, met een bepaald ritme. Soms een enkele regel in cadans of met een enkel rijm. Het werkt als het condenseren van mijn gedachten. Het betoog voortgezet in een iets andere vorm. En als ik de toespraak hou, merk ik bij het uitspreken van een dergelijk stukje tekst dat de aandacht van de toehoorders toeneemt. Hun concentratie wordt verhoogd.

Taal is zoiets wonderlijks. Verplaats een woord in een zin en die zin betekent iets anders.

‘Ik heb niet gedaan wat je hebt gevraagd.’

‘Ik heb gedaan wat je niet hebt gevraagd.’

Verleng de pauze tussen twee zinnen en je brengt iets teweeg bij je gehoor. Verhef je stem of laat hem dalen. Taal is zoiets prachtigs.

Essentieel voor de continuïteit van het mensdom.

Het krachtigste communicatiemiddel tussen mensen.

Het vervoermiddel van kennis en gevoelens.

Een boetseermiddel voor klank en vorm.

De wiskunde en de natuurwetenschappen, die aanvankelijk op zo'n groot deel van mijn bewondering en affectie konden rekenen, hebben er in de loop der jaren een geduchte concurrent bij gekregen.

In *Hoed u voor mensen die iets zeker weten* heb ik enkele gedachten over politiek, wetenschap en kunst bijeengebracht. Terugkijkend op een leven dat me zoveel kansen heeft geboden om opvattingen te verwerven en uit te dragen, wil ik proberen me te verantwoorden voor wat ik heb gedaan en gezegd, in toespraken en geschriften. Soms ook schreef ik sprookjes voor kinderen en voor volwassen kinderen, die misschien wel meer aandacht hebben gekregen dan mijn politieke werk.

Ongeveer de helft van de teksten in dit boek is nieuw en speciaal voor dit doel geschreven. De rest bestaat uit toespraken en verhalen die ik eerder heb geschreven voor een bepaalde gelegenheid; hiervoor verwijs ik de lezer naar de 'Verantwoording' achterin. Ook deze teksten zijn niet eerder in boekvorm gepubliceerd en ik heb ze stuk voor stuk herzien en up-to-date gemaakt. Bij de compositie van het geheel heb ik alle teksten ondergebracht in thematische afdelingen, waarbij ik steeds heb gezocht naar afwisseling tussen serieuze essayistiek en lichtvoetig 'tussenspel'.

Jan Terlouw
Twello, najaar 2011

DEEL I

VERWONDERING

DE VALKUIL VAN HET ZEKER WETEN

Iedere dag verschijnen er boeken. In een neerslachtige bui kan dat me treurig stemmen, omdat zoveel ongelezen moet blijven. Maar meestal stemt het me optimistisch. Iedere keer dat een van onze kinderen voor het eerst naar school ging (we hebben er vier), heb ik haar of hem als volgt plechtig toegesproken: 'Je krijgt nu het mooiste geschenk aangeboden dat de samenleving voor je heeft: je leert lezen. Daarmee wordt je de sleutel van de bibliotheek van de wereld aangereikt. Hartelijk gefeliciteerd. Het is een zo mooi cadeau dat je zelfs bij wet verplicht bent het aan te nemen.'

Als ik meer wil weten over de vrije markt, vind ik daar met gemak een boek over, en dan realiseer ik me hoe bijzonder het is dat ik daarover kan beschikken. Iemand heeft zijn halve leven over het onderwerp nagedacht, heeft alles wat relevant is voor het thema gelezen en stelt mij in staat daar in enkele dagen kennis van te nemen.

Hetzelfde geldt voor vrijwel ieder onderwerp waarin je geïnteresseerd bent. Wie kan lezen, kan er machtig veel over te weten komen.

Onlangs werd me de vraag gesteld in welke tijd ik het liefst had willen leven. In deze tijd natuurlijk. De mogelijkheden om inzicht te verwerven in de mens en zijn wereld zijn groter dan ooit. Minder dan vroeger wordt ons denken door indoctrinatie van kerk of staat in een bepaalde richting gedwongen. Met zijn denkracht is de mens diep doorgedrongen in de wetmatigheden van de natuur. We meten signalen uit het heelal en aan de hand

daarvan kunnen we ver terugkijken in de tijd, zelfs tot kort na de mysterieuze oerknal. We kunnen experimenten doen elders in ons zonnestelsel. Ook in het kleine, de fundamentele processen op subatomaire schaal, neemt het inzicht gestaag toe.

Toch hebben we op de meest wezenlijke vragen geen antwoorden en we zullen die, verwacht ik, ook nooit krijgen. Wat is het doel van ons bestaan? De dag nadert waarop het tachtig jaar is geleden dat ik werd geboren, in november 1931. Ook op die dag zal de vraag niet zijn beantwoord. Dat geeft niet. Ik hou van het mysterie.

Niettemin, of misschien juist daarom, heb ik mijn hele leven wel degelijk geprobeerd zoveel mogelijk inzicht te krijgen in het hoe en wat van het heelal, van de natuur en van de mens en zijn drijfveren, zijn handelen. De raadsels blijven, het is al heel wat als je ze enigszins onder woorden kunt brengen. Vooral in onze tijd krijg je daarbij hulp. Van boeken over de vraagstukken van de vrije markt. Van ontelbare andere informatiebronnen over deze en andere wetenswaardigheden, een aanbod waarvan je maar een fractie kunt gebruiken.

Het aantal onderwerpen waarvoor je je kunt interesseren in onze complexe wereld is onbeperkt. Je kunt een kastanje in een bloempot planten en iedere dag kijken hoe hij uitbot. Je kunt gaan bodybuilden zodat je op den duur onwaarschijnlijke aantallen kilo's boven je hoofd kunt tillen. Je kunt bijhouden hoeveel doelpunten in de eredivisie ontstaan uit een hoekschop. Je kunt er onderzoek naar doen welk percentage van de mensen op straat chagrijnig kijkt en of dat afhangt van de dag van de week. Je kunt gaan collecteren voor slachtoffers van de laatste natuur-ramp. Je kunt een alternatief voor het Wilhelmus schrijven. Je kunt enkele gedachten opschrijven als je tegen de tachtig loopt. Ik noem maar wat.

Is het leven een zoektocht naar een heilige graal? Misschien zit de essentie niet in het vinden maar in het zoeken. Niet in de overwinning maar in de strijd. Niet in het antwoord maar in de vraag.

Het analytisch vermogen van de mens is verbluffend groot, zolang zijn aandacht maar niet wordt afgeleid door sentimenten en irrationaliteiten. De natuurwetenschappen leiden alleen tot resultaat als religies of politieke opvattingen zich er niet mee bemoeien. De natuurwetenschappelijke methode, die sinds Galilei, Huygens, Newton en anderen tot zulke verbluffende resultaten heeft geleid, functioneert alleen als de wetenschapper voor honderd procent open, eerlijk, analytisch, nuchter tegenover zijn onderwerp staat. Nuchter betekent natuurlijk niet emotioneel. Het betekent zeker niet dat de wetenschapper geen emoties heeft. Hij kent de emotie van het begrijpen, de emotie van de schoonheid, en hij barst uit in woede als hij in een koeienvlaai trapt terwijl hij naar Cassiopeia kijkt. Maar als het gaat om zijn onderzoek, dan is objectiviteit, het vertrouwen dat de natuur niet stiekem haar wetten verandert, het besef dat de waarneming en niet de heuristische of filosofische beschouwing leidend is, een absolute vereiste. Die niet door emoties vertroebelde objectiviteit heeft geleid tot diep inzicht en tot een enorme bijdrage aan welvaart en gezondheid.

Het is welbekend dat Darwin de publicatie van zijn boek *On the Origin of Species* lang heeft uitgesteld, waarschijnlijk uit vrees voor de reactie van gelovigen. Religies zijn vaak een sta-in-de-weg geweest voor natuurwetenschappers om de waarheid te vinden. De politiek kan er ook wat van. Klassiek is het voorbeeld van Trofim Lysenko die in de voormalige Sovjet-Unie de genetica jarenlang met pseudowetenschap op een dwaalspoor heeft gehouden. Het communistisch systeem vond het een zeer onaantrekkelijke gedachte dat er in een heilstaat erfelijke ziekten zouden bestaan, en dus kon een bioloog die het bestaan van genen ontkennde en de ontdekking van DNA negeerde, daar tot grote

hoogte stijgen. Deze alliantie tussen politiek en pseudowetenschap heeft de Sovjet-Unie grote schade bezorgd.

Mijn bewondering voor de resultaten van de natuurwetenschappen is torenhoog. In de Oudheid werden al met zoveel beperktere hulpmiddelen dan waarover we nu beschikken, zeer juiste observaties gedaan over de bewegingen van de hemellichamen, en toen werden daar al zeer intelligente conclusies uit getrokken. Ook de wiskunde had toen al een hoge vlucht genomen. Maar wat er in de laatste vierhonderd jaar is bereikt op het gebied van de natuurwetenschappen en hun technische toepassingen, is haast ongelooflijk. We kunnen een putje graven op Mars en vaststellen wat je daarin aantreft. We kunnen een mens op de maan zetten. We kunnen nieuwe, natuurvreemde organismen maken door genetische modificatie. We kunnen internet bouwen en razendsnel op grote afstanden van elkaar met elkaar communiceren. We kunnen operaties uitvoeren in hersens of hart, via aders of slagaders, eventueel op afstand bestuurd.

Mijn bewondering voor dit soort prestaties wordt door lang niet iedereen gedeeld. 'Het zal wel', is vaak de reactie, 'maar de vrede kunnen we niet bewaren en hongersnoden kunnen we niet voorkomen.'

Inderdaad, daar zit 'm de crux. Hoe komt het dat wij mensen – met hersens die zo analytisch kunnen denken, die in staat zijn tot zulke enorme wetenschappelijke prestaties – op andere dan wetenschappelijke terreinen vaak zo evident onder de maat presteren?

Hier moet ik onmiddellijk een uitzondering maken en wel voor de kunsten. De kunsten worden natuurlijk juist in hoge mate bestuurd door emoties, al speelt denkkraft beslist ook een belangrijke rol. Met behulp van sterke gevoelens voor esthetiek, een ondefinieerbaar talent voor schoonheid, zijn wonderschone composities geschreven en onnaards mooi uitgevoerd, zijn de prachtigste schilderijen en beeldhouwwerken gemaakt, is er welhaast onvergankelijke architectuur verrezen, is de bibliotheek

van de wereld gevuld met onvergetelijke boeken. Dat kunnen mensen óók.

Als we als mensheid tot zoveel in staat zijn, hoe komt het dan dat we op belangrijke terreinen als vrede bewaren en honger bestrijden zo volstrekt falen? Waarom was de vorige eeuw de bloedigste sinds de mens bestaat? Waarom sterven er nog altijd miljoenen kinderen per jaar van honger? Waarom drijft er zowel in de Atlantische als in de Stille Oceaan een 'plastic soep' met de oppervlakte van een continent? Waarom stijgt door menselijke activiteiten de temperatuur, is de aardkloot aan het verwoestijnen, sterven soorten duizendmaal zo snel uit als voordat de mens en zijn industrie bestond?

Na iedere lezing, bij iedere politieke discussie, komt er een vraag uit de zaal van deze strekking. Een vraag waar je als spreker dan geen raad mee weet.

Als je het voorrecht hebt lang te leven en op veel terreinen werkzaam te kunnen zijn, komen veel onderwerpen op je pad waarover je je een mening vormt. Daarbij heb ik in de loop der jaren een steeds grotere afkeer gekregen van de arrogantie van het dogma. Ik ben op mijn hoede voor mensen die iets zeker zeggen te weten. Zekerheid ontaardt zo gemakkelijk in fanatisme. Zekerheid is vernietigend voor nuance en tolerantie.

Het is natuurlijk de vraag of ik zelf altijd de valkuil van het zeker weten heb kunnen vermijden. De titel van dit boek heeft iets paradoxaals, daar ben ik me van bewust. Het is een stelling die doet denken aan de bekende uitspraak van de Kretenzer die zegt dat alle Kretenzers leugenaars zijn. De aansporing tot onzekerheid komt uit de koker van iemand die in elk geval dát zeker lijkt te weten.

Ik ben vele jaren politicus geweest en ook heel wat jaren politiek bestuurder. Het is het soort werk waarbij een snelle mening van je wordt gevraagd over tal van onderwerpen. Wat waren mijn drijfveren? Ik denk vooral het in stand houden en waar nodig herstellen van de democratie en het emanciperen van de

burger. Beide hebben een relatie met heel wat gebieden. Maar de twijfel die de vriend is van de wetenschapper (ik was het eerste deel van mijn loopbaan natuurkundige) is in de politiek vaak een hindernis. Een twijfelende politicus komt al gauw over als een onzekere politicus, en daar heb je niet veel aan. In hoeverre heb ik de Scylla van het zeker weten en de Charybdis van de vrijblijvendheid kunnen vermijden?

VERWONDERING

Al vrij lang geleden ben ik tot de overtuiging gekomen dat op geen enkele wezenlijke vraag een definitief antwoord mogelijk is. Dat verontrust me niet, ik vind het eerder geruststellend. Als de vraag wezenlijk is, is het antwoord dat ook, en het zou een antwoord kunnen zijn waarmee moeilijk in vrede valt te leven.

Vragen zijn diepzinnig, mysterieus, ze hebben de sierlijke vorm van het vraagteken. Antwoorden zetten het probleem bij in een leerboek: opgelost, afgedaan, opgeborgen. Dat kan met de scherpste, met de precisie van het uitroepteken.

Vragen kunnen steeds een nieuwe vorm aannemen, ze kunnen steeds een nieuw licht werpen op het probleem waaraan ze hun bestaan danken. Antwoorden plegen moord op het probleem.

We zaten eens buiten met kinderen en kleinkinderen op een warme zomernacht en keken naar de sterrenhemel. Ik vertelde (eens natuurkundige, altijd natuurkundige) iets over de afstanden, de energie, de theorie van de oerknal waardoor zo'n dertien à veertien miljard jaar geleden tijd, ruimte en materie zouden zijn ontstaan. Na een tijdje merkte ik dat onze kleindochter van dertien die erbij was, huilde. Ze was overweldigd door de majesteit van het heelal en onze kleinheid daarin.

De kernvragen van ons bestaan waarop we geen antwoord vinden – vragen over de zin van het leven, geboorte en sterven, liefde en haat, materie en gedachten, geluk en pech, sturing of toeval – monden wat mij betreft altijd uit in verwondering. Verwondering over de aard van het heelal en over de kleinheid van

de atoomkern, de complexiteit van de levensprocessen, de arglistigheid van het menselijk hart, de schoonheid van de paradijsbloem die hier en daar op aarde is te vinden, de kracht van liefde, de steun die sommigen ontlenen aan een ogenschijnlijk ongegrond geloof. Hoe meer je over die dingen denkt, hoe onbegrijpelijker en wonderlijker ze worden.

De natuur is enerzijds zo simpel. Een beperkt aantal wetten regeert de gebeurtenissen: de zwaartekracht, de kernkrachten, het elektromagnetisch veld. De natuur is anderzijds zo complex: het RNA en DNA die bepalend zijn voor de eigenschappen van het orgaan, de erfelijkheid, de biologisch-chemische processen van een onvoorstelbare ingewikkeldheid.

De mens is enerzijds zo simpel: bijna iedereen wil leven, zich voortplanten, deel uitmaken van een gemeenschap. Bijna iedereen houdt van zijn kinderen, van goed eten en van een gezonde afwisseling van werken en vrije tijd. De mens is anderzijds zo complex: mensen zijn zo verschillend als hun vingerafdrukken, zo onvoorspelbaar als een dobbelsteen, zo wispelturig als de oceaan.

Goed en kwaad, wie kan er uit wijs?

Eerst was er een zeer gevarieerde natuur met talloze organismen, planten en dieren, maar moraal was er niet. De natuur is amoreel, de vraag naar goed of kwaad wordt er niet gesteld. De buizerd is niet schuldig als hij de muis verslindt. De wreedheid van het van binnenuit leegeten van de rups is de sluipwesp niet aan te rekenen.

En dan brengt die amorele natuur de mens voort. In de natuur ontstaat een organisme dat veel hersens heeft, waardoor het over bewustzijn en taal gaat beschikken. Dat is het mooie van het Bijbelse paradijsverhaal: de mens wordt pas mens als hij het verschil gaat zien tussen goed en kwaad. Als hij eet van de boom der kennis des goeds en des kwaads. Als hij de amorele natuur ontstijgt. Als hij moraal krijgt.

Bewustzijn en daardoor taal. Of omgekeerd. Instrumenten voor *moraliteit*. Moraliteit is essentieel voor het mens-zijn.